

АРХІВОЗНАВСТВО
АРХЕОГРАФІЯ
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

*Міжвідомчий збірник
наукових праць*

Випуск 10

Макієнко Олексій

ОХОРОНА ЗЕМСЬКИХ АРХІВІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ в 1920-х роках

У статті визначається історична доля земських архівів після ліквідації органів земського самоврядування на Слобожанщині у 1920 р. Розглянуто комплекс заходів місцевих архівістів щодо виявлення, реєстрації і охорони документів земських архівів Харківської губернії та їх вплив на ступінь збереженості документів у фондах земських установ сучасних державних архівів України.

Ключові слова: земства, документальні матеріали земських установ, земські архіви, охорона архівів, Слобожанщина.

В статье определяется историческая судьба земских архивов после ликвидации органов земского самоуправления на Слобожанщине в 1920 г. Рассмотрен комплекс мероприятий местных архивистов по выявлению, регистрации и охране документов земских архивов Харьковской губернии и их влияние на степень сохранности документов в фондах земских учреждений современных государственных архивов Украины.

Ключевые слова: земства, документальные материалы земских учреждений, земские архивы, охрана архивов, Слобожанщина.

In the article defines historical destiny zemstvo's archives after the liquidation the organs of zemstvo's local government at Slobozhanshchina in 1920. Complex activities of local archivists about recognizing, registration and guarding of documents of zemstvo's archives Kharkiv gubernia and their influence on degree of document's safety in fonds of zemstvo's institutions of modern State archives in Ukraine are examined in the article.

Key words: zemstvos, documental materials of zemstvo's institutions, zemstvo's archives, Slobozhanshchina.

Важливим комплексом джерел історії України другої половини XIX – початку XX ст. є документальні матеріали земських установ. Їх ґрунтовне наукове вивчення відкриває значні перспективи суттєвого розширення джерельної бази для реконструкції культурно-господарського життя української провінції. Актуалі-

© Макієнко Олексій, 2009

зація дослідниками документальних комплексів земських установ змушує звернути увагу на стан збереженості архівних документів та друкованих видань земств в Україні.

Залишки документальної спадщини земських установ зберігаються у фондах центральних і місцевих державних архівів України та їх науково-довідкових бібліотек. Сумарний обсяг справ у фондах земських установ складає майже 100 тис. од. зб., не враховуючи тисяч примірників земських друкованих видань у довідкових бібліотеках архівів. Втім, це лише незначна частина документального багатства земства, яка дійшла до наших часів після остаточної ліквідації органів земського самоврядування в Україні в січні-лютому 1920 р. Основний масив документальних матеріалів земських установ загинув уже у першій пол. 1920-х рр., ставши жертвою «архівного нестроєння» у Радянській Україні в постреволюційну добу.

Найповніше серед інших українських регіонів за обсягом фондів земських установ представлена сучасна Слобожанщина у межах колишньої Харківської губернії. У державних архівах Харківської та Сумської областей зберігаються фонди Харківської губернської земської управи й 10 з 11 повітових земських управ, а також низка дрібних фондів інших земських установ (лікарень, шпиталів, училищ та ін.). При цьому фонд Харківської губернської земської управи у Державному архіві Харківської області за обсягом документальних матеріалів – 3542 од. зб. – займає перше місце серед аналогічних фондів в інших державних архівах України. Подібне стало можливим завдяки наполегливим зусиллям місцевих архівістів щодо охорони та збереження архівних цінностей від початку 1920-х років і до сучасності.

У межах даної статті здійснюється спроба характеристики становища земських архівів на Слобожанщині у постреволюційну добу та заходів місцевих архівістів для охорони та збереження документальної спадщини земських установ у контексті радянського архівного будівництва 1920-х рр.

Слобожанщина – український регіон з глибокими архівними традиціями. Вже в дорадянський період у Харкові успішно функціонував історичний архів під егідою Харківського історико-фі-

логічного товариства, архівними студіями займалися відомі українські історики та архівознавці Д. Багалій, Д. Міллер, Є. Іванов, М. Плохінський та ін. Особливості становлення й розвитку архівів та архівної справи на Слобожанщині досить повно висвітлені в публікаціях українських істориків та архівістів¹. Значно менше уваги в історіографії присвячено діяльності місцевих архівістів у галузі охорони архівів окремих установ регіону². На початку 1920-х рр. від енергійності та наполегливості співробітників архівних установ залежала подальша доля численних відомчих архівів дореволюційного часу, в тому числі й архівів земських установ, які здебільшого виявилися непотрібними будівникам нового радянського ладу.

Земські архіви після ліквідації органів земського самоврядування в УСРР, не маючи безпосередньої установи-спадкоємця, були неминуче приречені на поступове розпорощення й знищення. Майно земств разом з їх цінними архівами й бібліотеками у січні-лютому 1920 р. за рішенням спеціальних ліквідаційних комісій передавалося окремим радянським установам, які частково перебрали функції земств, – місцевим радам народного господарства, відділам народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, комунальним та земельним відділам, статистичним бюро тощо. Архіви й бібліотеки земських управ здебільшого продовжували зберігатися у приміщеннях (як правило, у підвалах і на горищах) колишніх земських будівель, зайнятих вже новими радянськими установами – губернськими й повітовими виконкомами з їх відділами. За збереженістю документів стежили службовці нових установ (часто зі старих кадрів земських канцеляристів).

У Харкові вже в січні 1920 р. будинок губернського земства по вул. Сумській, 64, де у підвалі та на горищі розміщувався земський архів, перейшов у відання Харківського губернського раднаргоспу, а будинок повітового земства по вул. Кінній, 4 – у розпорядження Харківського повітового ревкому. Разом із документами земських управ тут зберігалися перевезені у роки революції архівні документи інших установ міста (Харківського губернського комітету Всеросійського земського союзу, дирекції та інспекції народних училищ, повітового військового начальника та ін.). Вже на

початку 1920 р. земські архіви у Харкові мали ознаки внутрішньої дезорганізації³. Відбирання профільними радянськими установами матеріалів ділового значення сприяло подальшому порушенню цілісності земських архівів. Окремі їх частини потрапили до складу архівів діючих радянських установ, а згодом – до відповідних фондів Державного архіву Харківської області⁴. В аналогічному становищі опинилися й земські архіви у повітах Харківської губернії.

Головну роль у руйнації старих архівів, у тому числі й архівів земських установ, відіграла гостра паперова криза в Україні на початку 1920-х рр. Запаси архівного паперу розглядалися радянською владою в якості головного сировинного резерву для відбудови паперової промисловості республіки, а також задоволення канцелярських потреб державних установ. Знищення архівних документів відбувалося двома шляхами – через планомірну утилізаційну роботу Особливої Всеукраїнської архівної комісії і її місцевих установ та через стихійне розбирання архівів окремими відомчими установами. Санкціонована державою утилізація старих архівів поступово набула небачених досі масштабів.

Ознаки наукового підходу до процесу вилучення архівних документів мала діяльність заснованої у лютому 1920 р. при Всеукрревкомі Особливої Всеукраїнської архівної комісії (ОВАК). Вона мала централізовано забезпечувати паперову промисловість УСРР сировиною за рахунок виділення архівних документів, які не мали наукового і практичного значення. Відбір документів здійснювався технічними працівниками під керівництвом спеціальних інструкторів. Їх робота регламентувалася «Тимчасовою інструкцією про порядок виділення ділових, наукових і непотрібних архівних матеріалів» та «Додатковою інструкцією» до неї. Основна увага приділялася складанню списків (переліків) архівних справ з метою їх подальшого вилучення й утилізації⁵. За неповними даними ОВАК до середини 1921 р. відокремили й передали на утилізацію Головаперу понад 128 тис. пудів архівних документів, причому, майже половина цього обсягу надійшла від Харківської губернської архівної комісії⁶.

За «Тимчасовою інструкцією» губернським комісіям ОВАК земські архіви не фігурували серед пріоритетних об'єктів утилізації,

таких як банківські архіви, архіви поштово-телеграфного відомства, залізничних управлінь та ін. Інструкція приписувала залишати у нормальному порядку всі справи земського самоврядування за 1860–1870-ті рр., а при відбиранні паперу з більш нових справ обов'язково зберігати важливі історичні матеріали⁷. Втім, через швидке виснаження запасів утильпаперу вже влітку 1920 р. установи ОВАК звернули увагу на великі земські архіви. У Харкові через опір місцевого раднаргоспу розбирання архіву губернського земства розпочалося лише у 1921 р. До часу своєї ліквідації у січні 1922 р. співробітники губернської архівної комісії відібрали документи лише у справах страхового відділу земської управи⁸. Загалом, завдяки професійному підходу харківських архівістів, у процесі розбирання архівних справ губернського земства архів серед аналогічних архівів інших губернських центрів найменше постраждав від утилізаційної компанії початку 1920-х рр.

Більш серйозну загрозу для земських архівів несли не діяльність установ ОВАК, а безконтрольне господарювання установ, що утримували окремі архіви. В умовах гострої паперової кризи для забезпечення офіційного діловодства вони вдавалися до масового вилучення паперу з архівних справ. Особливо загрозливих масштабів утилізація архівного паперу для канцелярських цілей сягнула у повітах і волостях Харківської губернії. Створені при місцевих установах розбірні комісії не лише забезпечували потреби власних канцелярій, але й виконували замовлення інших установ. Так, вже у березні 1920 р., за повідомленням Охтирського раднаргоспу, спеціальна комісія розшила найстаріші справи архіву повітової земської управи (за перші 30 років існування земства) й приступила до вилучення чистого паперу⁹. У Лебедині повітові виконком і партком, заволодівши земським архівом, відсторонили його хранителя (колишнього секретаря земської управи), позривали печатки й розпочали систематичну утилізацію архівних документів¹⁰. Архіви земських установ у повітах опинилися перед реальною загрозою повного знищення.

Запровадження нової економічної політики лише посприяло подальшому розгортанню утилізаційної роботи в старих архівах. Архівні документи набули реальної грошової вартості, ставши

привабливим об'єктом купівлі-продажу. Так, у 1923 р. на ринках Харкова пуд архівного паперу оцінювався в 180–200 крб.¹¹ Для службовців місцевих установ крадіжка й продаж архівного паперу перетворилися на додаткове джерело заробітку. Документи земських установ активно використовувалися торговцями на базарах Харкова в якості обгорткового паперу.

У подібних умовах створювані на початку 1920-х рр. державні архівні органи УСРР були змушені звернути першорядну увагу на охоронні заходи щодо національної архівної спадщини. Вже у січні 1920 р. харківські архівісти розгорнули систематичну роботу щодо виявлення, реєстрації, охорони й концентрації архівних матеріалів у Харкові та Харківській губернії.

Провідна роль у становленні архівної роботи на Харківщині в 1920–1921 рр. належала архівній секції Харківського губкопмису, очолюваної проф. Д. Багалієм. На перших же засіданнях секції у січні 1920 р. було визначено план обстеження архівів Харкова за допомогою спеціальної анкети¹². Співробітники секції (Є. Іванов, В. Мігулін, К. Хлебніков, Л. Булат, Н. Павлова, О. Цветков та ін.) особисто відвідали й зареєстрували кілька десятків найбільших харківських архівів, у тому числі й архіви губернського та повітового земств¹³. Архіви у найбільш загрозливому стані на підставі відповідного мандату й охоронного листа опечатувалися на місцях архівними співробітниками, а у подальшому перевозилися до Центрального історичного архіву або ж резервного архівосховища. Для боротьби з незаконними вилученнями архівних документів на потреби місцевих установ застосовувалася практика публікування обов'язкових постанов губвиконкому, розсилки спеціальних циркулярів з вимогами про охорону архівів, інспекторських обстежень тощо.

Члени архівної секції (Д. Багалій, Є. Іванов, О. Водолажченко, О. Цветков та ін.) стали активними учасниками роботи ОВАК та її губернської архівної комісії. Завдяки їхньому професіоналізму вдалося врятувати від суцільної утилізації чимало цінних архівів місцевих установ. У 1921 р. співробітник секції Д. Ткаченко керував розбиранням справ архіву Харківського губернського земства. Враховуючи результати проведеної роботи, архівна секція доручила

Д. Ткаченку скласти спеціальну інструкцію для розбирання справ губернських земських управ для застосування її у перспективі й в інших губерніях України¹⁴. Неодноразові спроби раднаргоспу скористатися земським архівом для господарських цілей зустрічали належну відсіч з боку архівної секції губкопмису.

Значно складніше просувалася справа охорони архівів за межами Харкова. Архівна секція Харківського губкопмису розробила ґрунтовний план вивчення провінційних архівів Слобожанщини (автор – Є. Іванов)¹⁵, однак через брак коштів і кваліфікованих співробітників на місцях реалізувати його повною мірою довгий час не вдавалося. Відряжені у повіті співробітники архівної секції констатували погіршення становища архівів. Лише сприяння місцевих ентузіастів допомагало рятувати архівні цінності від цілковитої загибелі. У Вовчанську силами співробітників повіткопмису під керівництвом В. Бабенка частину старих архівів, у тому числі й земський архів, було сконцентровано при історичному музеї¹⁶, а у Лебедині рятуванням архівних документів зайнялася місцева архівна комісія у складі Базавлука, Грищенка та Руднева¹⁷. У листі до С. Таранушенка хранитель земського архіву в Лебедині описував нелюдські умови, в яких йому доводилося займатися охороною підвідомчого архіву від пограбування радянськими установами¹⁸. Однак наполегливі зусилля не минулися даремно. Навіть зараз фонди Вовчанської і Лебединської повітових земських управ у державних архівах Харківської і Сумської областей, попри серйозні втрати документів у роки Другої Світової війни, відзначаються більшим серед аналогічних фондів земських установ Слобожанщини рівнем збереженості документальних матеріалів.

На більш міцний ґрунт справа охорони місцевих архівів стала з утворенням у лютому 1922 р. Харківського губернського архівного управління під керівництвом Є. Іванова. Спираючись на декрет РНК УСРР «Про охорону архівів» від 31 жовтня 1922 р. та внесені ВУЦВК змінами до Карного кодексу УСРР (ст. 102), місцеві архівісти започаткували методичну боротьбу з порушниками архівного законодавства республіки. Свою ефективність довели започатковані в липні 1923 р. рейди архівних працівників у місцях

роздрібною торгівлі, де періодично виявлялися документи місцевих архівів. Так, 9 липня 1923 р. у ході подібного рейду співробітником губарху О. Браташевським на Благовіщенському ринку Харкова у кількох торговців були виявлені залишки архівних справ і друкованих матеріалів губернського земства. Спираючись на складений за участю представників міліції акт, уповноважені представники губарху й комгоспу обстежили приміщення Укрзовнішторгу (колишній будинок Харківського губернського земства), де на відповідальному зберіганні у підвалі й кімнаті знаходилися 2813 пудів (625 куб. арш.) архівних матеріалів губернського земства, у тому числі 58 600 примірників друкованих видань¹⁹. Перевірка виявила дезорганізацію архівного зібрання, здійснену за розпорядженням завгоспа Укрзовнішторгу²⁰, у результаті якої відкрилася можливість для пограбування службовцями архіву з метою подальшого розпродажу архівних документів і друкованих видань. У вересні 1923 р. залишки архіву Харківського губернського земства в порядку охорони були вивезені до резервного архівосховища губарху²¹. Наприкінці 1927 р. фонд Харківської губернської земської управи був облікований у складі Харківського крайового історичного архіву, ставши частиною державного архівного фонду республіки²². Одночасно на зберігання до місцевих архівів надійшли залишки архівів окремих повітових земських управ²³. Таким чином, у результаті планомірної концентрації архівних документів у другій половині 1920-х рр. усі збережені архіви земських установ колишньої Харківської губернії увійшли до відповідних фондів архівних установ Слобожанщини – Харківського крайового історичного архіву та Сумського окружного архіву.

На сучасному етапі у Державному архіві Харківської області містяться фонди Харківської губернської земської управи (3542 од. зб.) та семи повітових земських управ Харківської губернії – Богодухівської (108 од. зб.), Валківської (30 од. зб.), Вовчанської (321 од. зб.), Зміївської (61 од. зб.), Ізюмської (169 од. зб.), Старобельської (59 од. зб.) і Харківської (70 од. зб.)²⁴, а у складі Державного архіву Сумської області – фонди Лебединської (244 од. зб.), Охтирської (2613 од. зб.) і Сумської (46 од. зб.)²⁵. Склад фондів земських установ Слобожанщини доповнюють виділений зі скла-

ду архіву губернського земства фонд Харківського губернського комітету Всеросійського земського союзу (689 од. зб.), а також група дрібних фондів земських волосних управ, лікарень, шпиталів, училищ та ін. (майже 100 од. зб.). Отже, на сучасному етапі загальний обсяг фондів земських установ Слобожанщини у державних архівах України перевищує 8 тис. од. зб., не враховуючи кілька тисяч примірників друкованих видань земств, що відкриває значні перспективи у вивченні історії земського самоврядування в Харківській губернії.

Таким чином, попри загалом несприятливі для розгортання пам'яткоохоронної роботи умови у першій половині 1920-х рр. зусиллями харківських архівістів залишки земських архівів вдалося зберегти від неминучої загибелі. Документальні матеріали земських установ були прийняті на державне зберігання, склавши важливу частину документальної спадщини установ Слобожанщини до радянського періоду в державних архівах України. Системне вивчення усієї сукупності документів земських установ дозволить створити повноцінне уявлення про багатоаспектну діяльність земств в Україні.

¹ *Миллер Д. П.* Архивы Харьковской губернии. – Х., 1902; *Иванов Е.* Харьковский исторический архив // Сборник ХИФО. – Х., 1902. – Т. XIV. – С. 75–100; *Иванов С.* Центральний історичний архів у Харкові (1880–1924 рр.) // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 119–143; *Грибін М.* Харківський Красвий Історичний Архів та його фонди // Архівна справа. – 1930. – Кн. 3(14). – С. 6–36; *Адамська Е., Маковецька Л.* З історії архівного будівництва на Харківщині // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 3–12; *Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А.* Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 3–11; *Рябокобила О. О.* Харківський історичний архів в період становлення краєзнавчої роботи (1880–1925 рр.) // Вісник Харківського державного університету. – Х., 1998. – № 413: Історія. – Вип. 30. – С. 87–94; *Московченко Н. П.* Організація Харківського історичного архіву // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 234–244; *Московченко Н.* Харківський осередок архівістів: умови формування (кінець XIX ст.) // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 49–52 та ін.

² *Московченко Н. П.* Діяльність Харківського губернського архівного управління по збереженню історичних документів // Культурні цінності України. Втрати. Шляхи повернення: Матеріали регіонального «круглого столу». – К., 1999. – Вип. 11. – С. 75–77.

³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 37, 50.

⁴ Держархів Харківської обл., спр. ф. 304, арк. 10.

⁵ *Сельченкова С.* З історії експертизи цінності документів та укладання переліків документів в Україні у 1920–1930-ті роки // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 25.

⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 18, арк. 1 зв.

⁷ Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 3, арк. 1 зв.

⁸ Там само, спр. 52, арк. 42.

⁹ Там само, спр. 13, арк. 66 зв.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 70, арк. 5–5 д.

¹¹ Держархів Харківської обл., ф. Р-1287, оп. 1, спр. 2, арк. 11.

¹² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 9, арк. 1–3; Там само, спр. 10, арк. 27, 86.

¹³ Там само, спр. 10, арк. 37, 50.

¹⁴ Там само, спр. 27, арк. 35.

¹⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-4366, оп. 1, спр. 7, арк. 1–14.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 9, арк. 97; Там само, спр. 96, арк. 48.

¹⁷ Там само, спр. 134, арк. 12.

¹⁸ Там само, спр. 70, арк. 5–5 д.

¹⁹ Там само, спр. 96, арк. 24.

²⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-1287, оп. 1, спр. 2, арк. 25.

²¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 96, арк. 36.

²² Держархів Харківської обл., спр. ф. 304, арк. 22.

²³ *Грибін М.* Харківський Красвий Історичний Архів та його фонди // Архівна справа. – 1930. – Кн. 3(14). – С. 19, 34; *Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А.* Архівне будівництво на Сумщині (1918–1965 рр.) // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 5.

²⁴ Государственный архив Харьковской области: путеводитель. – Х., 1981. – С. 24–29 (дані уточнені за справами відповідних фондів).

²⁵ Державний архів Сумської області: путівник. – Суми, 2002. – Т. 1. – С. 40.

УДК 930.25(477+71):004.738.5

Вінтонів Христина

ЕЛЕКТРОННІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ КОЛЕКЦІЇ АРХІВНОЇ УКРАЇНКИ НА ВЕБ-САЙТІ МАНІТОБСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (КАНАДА)

У статті охарактеризовано електронні документальні колекції архівної українки, які розміщені на веб-сайті Манітобського університету (Канада). Здійснено хронологічний, номінальний (видовий), предметний (тематичний) та кількісний аналіз документів.

© Вінтонів Христина, 2009